

ОТНОШЕНИЕТО ЖАРГОН: РАЗГОВОРНА РЕЧ В БЪЛГАРСКИТЕ КНИЖОВНИ РЕЧНИЦИ

Какво представлява разговорната реч? Какво е жаргонът? Как са границите им (ако ги има)? В какво отношение се намират двете речови системи? Отговорите на тези въпроси може да бъдат много и притога твърде нееднозначни, а причините за различията в мненията вероятно се коренят както в сравнително недостатъчната разработеност на тези области от българската лингвистика, така и в изключителната подвижност на лексикалния фонд на разглежданите формации. Не се наемам тук да давам дефиниция на разговорна реч, която да задоволи всички възгледи и желания - това едва ли е възможно. Бих предложил само работно определение, което, съзнавам, също би понесло критика: употребата на книжовния български език, който се отличава със свободното прилагане на фонетичните и морфологичните закони, със спонтанност на изказа и широко използване, покрай неутралната лексика, на думи от териториалните диалекти, социолектите и някои чужди езици, имащо обикновено ярка експресивна окраска и ясно значение за изключително широк кръг от носители на езика.

От друга страна, жаргонът най-често се разглежда като "разновидност на социалните диалекти, служеща да отдели езиково определена социална група и характеризираща се предимно с експресивната си лексика, съставена от диалектни, чужди и преосмислени книжовни думи и сленг".¹ Бих могъл да добавя още, че по мое разбиране, което се отличава значително от приетото становище досега (особено в традиционните лексикологии) жаргонът притежава и свой, макар и дефективен, граматичен облик, получил се от смесването или натрупуването на фонетични и морфологични черти от книжовния език и териториалните диалекти.

Ако се вгледаме обаче в представените по-горе дефиниции, веднага ще се набие в очите ни твърде голямата близост между основните особености на разговорната реч и на жаргона, да не кажем дори тяхната еднаквост. И в двете системи има книжовни, диалектни и чужди думи, съществува сравнително свободна от ограничения граматична оформеност, подчинена малко или много на книжовния език, лексиката и на двете се отличава с ярка експресивност. Тогава в какво се състои разликата между тях? Въпросът, колкото и парадоксален да е, може би

има свое основание, защото видяхме, че ако следваме традиционните учебници, ще стигнем до задънена улица. А и не само заради това - същата неустановеност се пренася и в речниците на българския език.

Струва ми се (и бих се радвал, ако някой е на друго мнение и ме обори), че не може да се определи строга граница между жаргона и разговорната реч, не може да се каже: "Ей до тук е едно - то, оттук започва другото." Най-малкото защото жаргонът - като разговорна подсистема на националния език - съществува на фона и в реалното обкръжение на разговорната реч, а и защото за такъв отговор са необходими сериозни операционални критерии и процедури и верификация на получените при тяхното използване резултати,

Какво можем да направим обаче, ако не притежаваме такива критерии и операции? На първо време бихме могли - къде интуитивно, къде "в резултат на дълготрайно творческо присъствие на научната община" да кажем, че една от разликите трябва да е в сферата на употреба на двете системи, а друга пък е кръгът от носители на жаргона и на разговорната реч. И всеки вероятно ще се съгласи. Но, както се казва в математиката, това е явно, но недостатъчно условие за решаване на задачата. Защото, дори и да заместим неизвестните това своеобразно уравнение с конкретни единици, т.е. с носители на езика, ще стигнем почти до същото положение като с дефинициите, тъй като съвсем няма да са малко лицата, които ще са носители едновременно и на двете езикови разновидности. И излиза, че посочените особености - сфера на употреба и носители на дадена система - могат да бъдат някакви диференциални признаци, но твърде относителни и поради това трудно приложими за постигането на поставената цел.

Тук някой би възразил: "Но това не е математика!" и ще бъде абсолютно прав, но от тази негова правота нещата няма да станат по-ясни. Защото наистина излиза, че граница между двете езикови подсистеми няма и следователно всеки може да определи дали дадена дума е разговорна или жаргонна най-вече според собствените си познания и езиковото си чувство и критериите, изградени върху тях - все неща твърде субективни.

И все пак, макар да влизам в известно противоречие със себе си, смятам, че определената току-що като неслучайна за анализа сфера на употреба е най-удобна, тъй като, когато една дума напусне собствената си територия или започне да живее едновременно на територията на двете системи, тя явно е променила нещо в своя облик. Необходимо е да се направи обаче още едно уточнение. При взаимоотношенията между жар-

гона и разговорната реч движението на думите не е само в едната посока - от жаргона към разговорната реч, както обикновено се смята. Съществува и движение на думи от книжовната реч към жаргона, което според мене става по два пътя: индиректно, чрез семантична трансформация и при слизване на "по-ниско стъпало", каквото в случая се явява разговорната реч, и директно, чрез метафоричен пренос, без разширяване на сферата на употреба. При двете средуположни движения - от книжовен език към жаргона и обратно - се създава гранична област, в която съществуват думи с неясен статус - жаргонната дума не е вече само жаргонна, но е станала още и разговорна, а книжовната е била освободена от длъжност, но не е получила новото си назначение.

Става ясно, че при движението отдолу нагоре, условно казано, сферата на употреба на дадена жаргонна дума непрекъснато се разширява, без тази дума да може в крайна сметка да достигне престижното равнище на книжовността. С други думи, ако дадена жаргонна дума е напуснала собствената си сфера на употреба, прекращвайки границата на един определен социум, и е преминала в широки и сравнително неопределени като граници среди, може да се смята с доста голяма сигурност, че се е превърнала почти в разговорна. Какво ѝ трябва още? Може би само затвърждаване в узуса.

Но това е само едната страна на въпроса. Значително по-сложна е ситуацията, когато движението е от книжовната реч към жаргона и особено ако думата е многозначна. Тогава сферите на употреба с възможно да бъдат не една, а две, три... Такъв е случаят например с думата препарирам, която от чистата терминологична сфера на книжовния език е навлязла в редовна употреба сред народа с малко променено значение, а преди десетина години, след съответната семантична трансформация, премина и в жаргона, където притежава две значения:

1. Правя силно впечатление, изумявам, вземам акъла на някого с действията или с думите си. Начи оня ден като ми каза, че е бременна от мене, напрао ме препарира.
2. С действията си поставям някого в тежко физическо състояние или в безсъзнание. Не ми се дърви ного, шо че те густирам два пъти и че те препарирам.

И така, какво е положението в българските тълковни речници при представянето на тези взаимоотношения? Същото като в икономиката ни. Като основа за анализа, който съм направил, използвах лексикален материал от излезлите досега статии и книги по проблемите на българския жаргон и съм го сравнявал с направеното Речник на съвременния

български книжовен език, том 1-3 (РСБЖЕ), Български тълковен речник (БР) и Речник на българския език, том 1-5 (РБЕ). Думите са съпоставяни една по една - дали са отразени в речниците, с каква стилистична бележка, какво е значението им и, евентуално, какви примери са представени като илюстративен материал. Извън вниманието ми са останали лингвистичните термини, свързани с разглежданата материя, макар че и при тях не липсват пропуски и грешки.

Първият резултат, чисто статистически, е повече от печален. Така в уводните бележки на РСБЖЕ е написано, че бележката жарг. ще се използва за означаване на думи и изрази от жаргона, без в самия речник по-нататък да са включени такива думи явно защото речникът е на книжовния език, а жаргонът е извънкнижовна система. В БР с такава бележка са отбелязани по-малко от 20 думи и значения при 1060 страници чист лексикален материал и около 50 000 лексикални единици. В излезлите досега томовете на РБЕ при около 4100 страници и 39 198 речникови статии само към 40 думи и значения са определени като жаргони. Причините за това състояние на нещата, както се казва, са комплексни. От една страна, авторите, поне в началото, са се страхували да дават място в речника си на такива думи, оценявани дълги години като "езикова поквара, развален език, антисоциална и антисоциалистическа проява" и т.н. От друга, не е влизало в концепцията им (или по-точно в нейната реализация). На трето място, трудовете в областта на жаргона са били (а и все още са) твърде малко, анализите са били едностранчиви и повърхностни (с малки изключения) и естествено критериите за стилистично разслояване на тази експресивна лексика са били много нееднородни и неясни. Така думи като зубрач, муфта, назубрям, фраскам и др. са определени като разговорни, други - като лаф например - са квалифицирани като диалектни, а трети пък въобще нямат стилистична бележка - мадама, манкирам, туз и др. Но това не е най-страшното, защото се срещат и случаи, при които близки или еднокоренни думи притежават различни определители.

В РБЕ, например думите зубкам и зубкане са означени като жаргонни, докато зубря, зубрач, зубрачка и др. от този кръг носят бележка разговорно. Вероятно по-голямата известност на втората група е дала основание на авторите да ги квалифицират така. Има обаче и още по-тежки случаи с думи, чиито бележки и значения са не само погрешни, но и смешни. Такъв пример е думата мадама. Ето нейното тълкуване в БР:

БР - Подигравателно наименование на женена жена от градска

среда; госпожа, кокона (БТР: с. 412).

РСБЖЕ - В буржоазното общество - форма на вежливо назоваване на омъжена жена или за обращение към нея; госпожа (РСБЖЕ, том 2, с. 45).

В резултат на всичко казано се очертават ясно два случая на взаимоотношение между разговорната реч и жаргона, които изискват адекватно, но различно отразяване в тълковните речници, предполагащо използването едновременно на две стилистични бележки. Според концепцията на най-новия тълковен речник у нас - ЕБЕ - не се допуска използването на повече от една бележка за "означаване на принадлежността на думата към извънлитературната лексика" или "за означаване на думата изключително или предимно в определен функционален езиков стил"², както и комбинирането на двата типа бележки. Изключение се прави само в случаите, когато дадена дума е била използвана в миналото в книжовната сфера, а днес е преминала в диалектите - тогава се използва комбинацията остар. и диал. или остар. сега простонар. Именно в това аз виждам и известен изход от не особено приятното положение. И така, нека да обобщим възможните случаи.

1. Развитие на жаргонна дума към разговорна.

а) Развитие към моносемантична дума. В този случай най-ясно проличава, че е по-уместно да се използва условната комбинация от стилистични бележки - жарг. сега разг., която показва не само пътя на движение на този тип лексеми, но и основната им сфера на употреба в дадения момент. Такъв пример е думата аванта, променила първоначалното си жаргонно значение "предимство" в днешното разговорно "полза, облага".

б) Развитие към полисемантична разговорна дума. Принципно ситуацията тук не се различава. Разговорното значение днес би трябвало да получи същата комбинация от маркери - жарг. сега разг., а другото, жаргонното, ще остане със собствената си бележка. За илюстрация тук бих използвал думата гадже, чийто първи две значения - 1. Любимо момиче, приятелка. и 2. Любимо момче, приятел. - следва да означим като жаргонни (жарг. сега разг.), а третото - 3. Момиче, жена, обикн. с привлекателна външност или с красиво тяло. - като чисто жаргонно.

2. Развитие от книжовна през разговорна дума към жаргонна.

Този тип промени, при които се наблюдават резултати, т.е. значения и на трите равнища, не се срещат особено често. За разлика от случаите на директно преминаване от книжовна дума или значение към жаргонна. За да се получи тази тройна разчлененост в семантичната структура на дадена лексема, е необходимо да се увеличи експресивността в

междинната степен в сравнение с най-високата, книжовната. По този път са се родили думи от типа на забърсвам:

1. Бърша леко, избърсвам, обърсвам, изтривам.
2. Разг. Като минавам покрай някого или нещо, го докосвам или се отърквам о него. На един завой никакъв зид го забърсал по задния калник.
3. Жарг. Открадвам, присвоявам, вземам нещо, без да попитам, без да имам разрешение за това. Снощи на терена некой ми е забърсал две касетки.

В този модел, който наистина усложнява в известна степен лексикографската работа, аз виждам някакъв изход от бъркотията с разговорните и жаргонните думи в българските тълковни речници.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Речник на българския език, том 5, С., 1987, с. 26.
2. Речник на българския език, том 1, С., 1977, с. 25.